

'DE REST IS ZWIJGEN': LUHMANN'S VISIE OP SOCIALE SYSTEMEN

Rudi Laermans

I

'Ik heb het plan voor een boek over de theorie van sociale systemen meegebracht, waaruit meteen optisch duidelijk wordt waarom dit boek tot op heden niet werd geschreven', zo schrijft Luhmann in een oorspronkelijk in 1979 verschenen opstel over 'onbegrijpelijke wetenschap' (SA III, 173) (1). Het in voetnoot afgedrukte werkplan bevat twaalf ingangen, even zovele systeemtheoretische kernbegrippen. Ieder concept, zo stelt Luhmann, is een mogelijke opmaat tot de geviseerde uiteenzetting over sociale systemen. En daar ligt juist het probleem: er zijn té veel mogelijke startpunten. Een boek moet altijd ergens beginnen, maar in het geval van de systeemtheorie is dat begin noodzakelijk hoogst willekeurig. Van deze theorie zijn principieel meerdere 'juiste uiteenzettingen' denkbaar: al naargelang de weerhouden ingang, zal het betoog er anders uitzien. Uiteraard legt dit gegeven een zware last op de schouders van een auteur. Luhmann had bij wijze van spreken mogelijkheden te over, maar aan elke keuze voor een welbepaalde openingszet zaten ook verregaande consequenties vast.

Soziale Systeme verscheen in 1984 alsnog; de titels van de diverse hoofdstukken verwijzen effectief naar de basisbegrippen van de systeemtheorie. Volgens meerdere commentatoren codificeert het boek de al eerder ingezette communicatietheoretische wending in Luhmanns werk (vgl. Haferkamp en Schmidt, 1987; Kiss, 1990; Krawietz/Welker, 1992; en Kneer/Nassehi, 1993). Voor deze stelling valt veel te zeggen, net als voor de gedachte dat Luhmann tijdens de laatste jaren de aandacht heeft verlegd van communicatie- naar observatie-processen (2). Gegeven het protheïsche, meervoudige karakter van Luhmanns systeemtheorie kan men de dominante interpretatie evenwel moeilijk verabsoluteren. Het lijkt juist om te stellen dat bepaalde begrippen (zoals complexiteit) aan belang verloren, andere daarentegen (zoals communicatie) aan belang wonnen, zonder dat evenwel de algemene uitgangspunten of het globale opzet wijzigden. Gemakshalve zullen we hierna de gangbare lectuur van Luhmanns werk in globa onderschrijven en voor de bespreking van het communicatiebegrip de nodige ruimte vrijmaken. Tegelijk wordt ze door de opbouw van het betoog enigszins gerelativeerd. Meer bepaald bewandelen we de volgende weg. In een eerste

gedeelte worden de meest fundamentele systeemtheoretische begrippen en onderscheidingen beknopt omschreven. Ter illustratie gebruiken we steeds aan de sociale sfeer ontleende voorbeelden. Zo wordt keer op keer vooruitgelopen op het tweede deel, dat de centrale rol van de notie communicatie in Luhmanns theorie van sociale systemen toelicht. Het daarin gezegde kan echter ook meer abstract worden verteld, in termen van de in het eerste gedeelte geïntroduceerde begrippen. Aan zulke dwarsverbanden zal het ook niet ontbreken, zij het dat we tegelijkertijd de lezer(es) uitnodigen om zelf verdere verbanden te leggen tussen de beide delen - meer concreet: om de eerst als koepeltermen gepresenteerde noties te beschouwen als illustraties van wat eerder... illustraties waren.

II

Het gegeven dat van de systeemtheorie meerdere mogelijke presentaties denk- en doenbaar zijn, en ze dus a fortiori zoiets als 'een juiste weergave' bij voorbaat uitsluit, staat niet los van wat wellicht Luhmanns fundamentele intellectuele intuïtie is. Contra de 'oudeuropese traditie' van ontologisch denken en haar nadruk op het zijn (van de mens, de dingen, de wereld,... - en ook: van gedachten, woorden,...) beklemtoont Luhmann onophoudelijk dat alles wat is ook anders had kunnen zijn: zijn is de eenheid van het verschil tussen zijn en mogelijkheden (3). Of nog: wat we gemeenlijk de werkelijkheid noemen, is feitelijk altijd een samenstelsel van een realiteit en meerdere 'possible worlds', van facticiteit en mogelijkheden (4). Aansluitend bij de door Aristoteles vertrekkende traditie van modaallogisch denken, bezigt Luhmann ter aanduiding van dit basisgegeven het begrip *contingentie*. Formeel gedefinieerd is contingentie synoniem met de uitsluiting van noodzakelijkheid en onmogelijkheid. 'Contingent is iets wat noch noodzakelijk is, noch onmogelijk; wat dus zo zoals het is (was, zal zijn), zijn kan, maar ook anders mogelijk is. Het begrip duidt derhalve het gegevene (ervarene, verwachte, gedachte, gefantaseerde) aan in het licht van mogelijk anders-zijn; het karakteriseert objecten tegen de horizon van mogelijke veranderingen', aldus Luhmann (SoSy, 152). Daarbij dient wel altijd een bepaalde 'zijnstoestand' als vertrekpunt. De notie van contingentie verwijst dus niet naar het mogelijke als zodanig, wel naar wat bekeken vanuit een concreet gegeven 'wereld' anders mogelijk is, 'possible worlds' zijn. Zo kan de lezer(es) van de gedrukte werkelijkheid genaamd *Soziale Systeme*, inclusief de auteur van het boek, andere schikkingen, andere mogelijke presentaties van de daarin ontvouwde inzichten bedenken. De thans voorliggende versie is contingent: ze is niet onmogelijk, maar tegelijk niet noodzakelijk.

Het feit dat van éénzelfde theorie bij wijze van spreken principieel meerdere versies mogelijk zijn, maakt uitdrukkingen als 'oorspronkelijke tekst' of 'origineel' uiteraard hoogst problematisch. Dit gegeven kan behalve met het begrip contingentie ook onder de noemer *complexiteit* nader worden gethematiserd. De systeemtheorie bezit een complex karakter daar ze meerdere toestanden kan aannemen - concreet: meerdere tekstuele formuleringen of presentaties. Tussen de diverse grondbegrippen of basiselementen zijn immers meerdere relaties denkbaar. En juist daarnaar verwijst volgens Luhmann de notie van complexiteit: elk element (hier: begrip) kan niet tezelfdertijd met elk ander element worden verknoopt. Simultaan zijn integendeel talloze relaties tussen de basiseenheden mogelijk. In abstracto betreft het begrip

complexiteit dus altijd de relatie tussen elementen en hun mogelijke onderlinge relaties.

Complexiteit noopt tot *selectiviteit*, in dit geval tot het selecteren van deze en geen andere relaties tussen concepten. Het boek *Soziale Systeme* is met andere woorden het resultaat van een selectieve *complexiteitsreductie*. En dat is dan weer synoniem met systeemvorming: ieder *systeem* bestaat uit elementen die met elkaar selectieve betrekkingen onderhouden. Met deze selectiviteit komt altijd ook contingentie in beeld: elk systeem zou anders kunnen zijn dan het feitelijk is. Want ieder systeem, aldus Luhmann, 'berust op een selectie van de relaties tussen haar elementen, die het benut om zich te constitueren en te blijven bestaan. De selectie plaatst en kwalificeert de elementen, hoewel diverse andere verhoudingen mogelijk waren. Dit "ook anders mogelijk zijn" benoemen we met de traditierijke term contingentie' (SoSy, 47).

Het verschil element/relatie en de daarmee verbonden noties van complexiteit, selectiviteit en contingentie, leveren te samen de bouwstenen voor een eerste vorm van systeemtheorie, m.n. als *theorie van systeemcomplexiteit*. Een belangrijke vraag hierbinnen, en meteen de opstap tot een nieuw basisbegrip, betreft de wijze(n) van omgang met complexiteit en contingentie. In het spoor van Edmund Husserl, de grondlegger van de fenomenologie, heeft 'de vroege Luhmann' zich in dit verband vooral geïnteresseerd voor het fenomeen zin (5). Met name psychische en sociale systemen, een onderscheid dat verderop nader wordt toegelicht, selecteren bij voorbeeld welbepaalde gedachten of gespreksthema's uit een gegeven horizon van mogelijkheden zonder - alweer: metaforisch gesproken - meteen ook de niet weerhouden selecties uit het oog te verliezen. Zo zal de lezer(es) van een boek als *Soziale Systeme* mogelijke andere relaties tussen twee of meer begrippen niet voorgoed negeren telkens z/hij een enkele verhouding selecteert. Het genegeerde overschot van mogelijkheden blijft integendeel in het bewustzijn present. Het wordt daarin vastgehouden in de vorm van het verschil tussen actualisering (dézze mogelijkheid: déze interpretatie) en virtualisering (de andere mogelijkheden of interpretaties). Juist dit onderscheid karakteriseert volgens Luhmann het fenomeen *zin*: 'Zin is selectie uit andere mogelijkheden en zo tegelijkertijd verwijzing naar andere mogelijkheden. Het waaruit van de selectie, de gereduceerde complexiteit, blijft in zin behouden. Ondanks reductie blijft de wereld als bereik van andere mogelijkheden bestaan' (SA I, 116). Met deze stipulatieve definitie geeft Luhmann de uitdrukking 'zin' uiteraard een hoog-abstracte betekenis. Die sluit meer concrete omschrijvingen in termen van betekenisgeving ('de zin van een zin, uitspraak, tekst,...') of nut (zoals in de zin 'het is zinvol dat te doen') echter wel degelijk in. Wie bij voorbeeld de zin van het zojuist gelezen Luhmann-citaat tracht te achterhalen, zal uiteindelijk één enkele betekenis moeten weerhouden (selectiedwang!) en tegelijk andere mogelijke lezingen bijhouden ('in het achterhoofd houden'). In het licht van latere uitspraken kan men dan eventueel de gedane selectie vervuilen voor een eerst genegeerde betekenis.

III

Stappen we na deze eerste kennismaking van de wereld genaamd *Soziale Systeme* in de sociale wereld (in de alledaagse, courante betekenis van het woord), dan stoten we gedurig op fenomenen welke de systeemtheorie met begrippen als complexiteit, contingentie of zin omschrijft. Observeren we bij voorbeeld even de communicatie

tussen twee individuen die elkaar voor het eerst toevallig aan de bar van een discotheek treffen. Niet alleen hun samen-zijn is contingent ('contingere' betekent trouwens letterlijk samentreffen), ook wat ze zeggen heeft dit karakter. Het gesprek had even goed niet kunnen plaatsvinden na de eerste visuele communicatie: het is onmogelijk noch noodzakelijk. En Alter had op Ego's openingszin 'veel volk hé!' niet met het affirmatieve 'jawel!' maar het vragende 'vind je' kunnen inpikken. Maar ook Ego's opmerking is een selectie, ook hij beschikte principieel over talloze openingsmogelijkheden. Het gesprekje is met andere woorden contingent én complex: tussen de communicaties zijn meerdere relaties mogelijk.

Zoals in elk sociaal systeem bestaan de elementen in het gegeven voorbeeld uit communicaties. Meer algemeen geldt dat wát voor element doorgaat en wat niet, letterlijk systeem-relatief is. Niet een zekere substantiële eigenschap maar de concrete systeemcontext bakent de basiseenheden af. In het geval van communicaties betreft het bovendien elementen waartussen noodzakelijk een relatie van opeenvolging bestaat. Luhmann introduceert in dit verband de uitdrukking *getemporaliseerde complexiteit*. In een getemporaliseerd systeem bezitten de elementen een evenementieel karakter; het zijn in de tijd gelocaliseerde, irreversibele gebeurtenissen: communicaties ontstaan en vergaan, het opduiken van communicatie b 'doodt' communicatie a. Als zodanig is elk communicatieproces een instabiel, onrustig systeem. Meer algemeen zijn 'systemen met getemporaliseerde complexiteit op gedurig verval aangewezen. De lopende desintegratie creëert tegelijk ruimte voor en behoefte aan opvolgende elementen, ze is noodzakelijk mede-oorzaak van de reproductie' (SoSy, 78). En alleen zo kan het communicatieproces verderlopen: uitsluitend het gedurige komen en (ver)gaan van elkaar opvolgende communicaties maakt dat überhaupt van een communicatieproces kan worden gesproken. In deze zin vormen op elkaar aansluitende communicaties tevens niet enkel een bijzonder onrustig, immer in beweging zijnd systeem maar 'wordt het ook door haar onrust gerustgesteld' (SoSy, 81)(juist een ongewoon lange stilte wordt in een gesprek als hoogst verontrustend ervaren: 'gaat z/hij nu ja dan nog wat zeggen?').

Keren we terug naar het voorbeeld. Alter sluit op de openingszin van Ego ('veel volk hé') selectief aan; Ego beantwoordt deze aansluiting ('jawel!') met een nieuwe communicatie, bij voorbeeld met de vraag 'kom je hier wel vaker?'. Hij wisselt met andere woorden van thema of gespreksonderwerp. Enzovoorts, tot beiden de bestelde consumpties van de barman overhandigd krijgen en na een wederzijds 'tot ziens!' weer elk huns weegs gaan. Deze toevallige ontmoeting is dus noch minder, en vooral ook niet meer, dan een netwerk van opeenvolgende communicaties. De basiselementen of gebeurtenissen worden gedurig gereproduceerd, zij het dat tegelijk altijd ook sprake is van productie, in de vorm van inhoudelijk nieuwe communicaties. Kortom, reproductie is hier niet synoniem met loutere herhaling, wel met de gedurige vernieuwing van altijd dezelfde basiselementen. Ter aanduiding van deze gang van zaken reserveert Luhmann de notie van *operatie*. Dit begrip verwijst dus gewoonweg naar de reproductie van elementen-gebeurtenissen in getemporaliseerde systemen. Daardoor ontstaat tevens wat Luhmann de *operatieve geslotenheid van een systeem* noemt. Zo sluit het communicatieproces tussen Alter en Ego zich juist vanwege het gedurig op elkaar aansluiten van communicaties. De operaties bewerkstelligen ipso facto autonomie, ze grenzen het sociale systeem Alter-Ego van de omgeving af, bij voorbeeld van alle andere communicaties in de disco. Daarmee komt meteen ook een tweede belangrijke pijler van de systeemtheorie in zicht.

IV

Alter en Ego vormen een sociaal systeem, en wel een interactiesysteem: ze zijn voor elkaar aanwezig, ze kunnen elkaar wederzijds waarnemen (vgl. de in de sociologie gangbare uitdrukking '*face-to-face-contact*'). Nog los van de zo dadelijk nader uit te klaren betekenis van de notie sociaal systeem, is al onmiddellijk duidelijk dat - zoals gezegd - de interactie tussen Alter en Ego een afgrenzing impliceert tegenover de omgeving of '*Umwelt*'. De systeemtheorie vindt in dit simpele feit een tweede algemene ingang voor de omschrijving van het begrip systeem. Meer bepaald effent de distinctie systeem/omgeving het pad voor een algemene *theorie van systeemdifferentiatie*: elk systeem kan worden omschreven als de eenheid van het verschil tussen systeem en omgeving. Bekeken vanuit het systeem in kwestie is de omgeving 'al het andere'. Daarbinnen zullen zich in de regel andere systemen bevinden. Zo bevat de omgeving van het beschreven interactiesysteem talrijke andere interactiesystemen. Alter en Ego voeren met elkaar een terloops gesprek, maar communiceren overeenkomstig de modus van het '*face-to-face*'-contact gebeurt ook in diverse andere groepjes. Overigens komen we in de tweede inleidende bijdrage nog uitgebreider terug op de verschillende typen van systeemdifferentiatie.

Systemen vormen eilanden van gereduceerde complexiteit te midden van een altijd complexere omgeving. Ze zijn evenwel niet autark: de grens tussen systeem en omgeving is permeabel, een systeem moet op irritaties of andere prikkels vanuit de omgeving reageren. In de oudere systeemtheoretische literatuur werd in dit verband vooral gelet op intersystemische uitwisselingsrelaties (zie bij voorbeeld Parsons' *inter-exchange paradigm*). Luhmann analyseert de openheid van systemen echter lichtjes anders. Hij benadrukt gedurig dat openheid hand in hand gaat met operationele geslotenheid. Zo vormen Alter en Ego een gesloten interactiesysteem vanwege het (selectief) op elkaar aansluiten van (geselecteerde) communicaties: de basiselementen van het kwestieuze systeem, in dit geval communicaties, worden voortdurend gereproduceerd. De openheid van het systeem valt dan samen met de mogelijkheid om irritaties of andere omgevingsstimuli te thematiseren, dus tot voorwerp van communicatie te maken. Een onhandige ober die Alter aanstoot, een dansende vrouw die Ego's belangstelling wekt,... - deze en andere omgevingsprikkels beïnvloeden het interactiesysteem niet als zodanig maar via communicaties. Op die manier worden de facto ook de basiselementen van het betreffende systeem verder gereproduceerd, zodat de operationele geslotenheid ervan bewaard blijft.

Met deze beschouwingen zitten we al behoorlijk dicht in de buurt van de derde pijler van Luhmanns systeemtheorie. Die heeft alles te maken met de zogenaamde autopoietische wending binnen de algemene systeemtheorie, waarvoor vooral het werk van de Chileense biologen H.R. Maturana en F. Varela (1980 en 1989) illustratief is (het is tevens een belangrijke inspiratiebron van Luhmanns latere geschriften). *Autopoiesis* betekent letterlijk zelfproductie of -constitutie. Maturana en Varela observeerden meer bepaald dat alle levende systemen zelf hun elementen aanmaken. Zo produceert een cel op moleculair niveau gedurig de benodigde bestanddelen, zoals lipoiden, proteïnen, nucleïnezuren, e.d. Mede in functie hiervan zal ze ook elementen aan de omgeving onttrekken, dus er uitwisselingsrelaties mee onderhouden (alweer: openheid op basis van operationele geslotenheid). Contra Maturana en Varela, die bij voorbeeld sociale systemen nadrukkelijk niet-autopoietisch noemen, veralgemeent Luhmann deze notie van zelfproductie. Behalve organismen zouden met name ook

sociale en psychische systemen gedurig hun elementen zélf aanmaken, en wel op zogeheten recursieve wijze. *Recursiviteit* betekent dat de resultaten van vorige operaties de basis vormen voor verdere operaties, dus voor de (re)productie van nieuwe elementen. En wat gebeurt er soms anders in communicatieprocessen, zoals het toevallige gesprek tussen Ego en Alter? Communicatie volgt op communicatie, waarbij een eerdere communicatie het aanknopingspunt voor een nieuwe communicatie aanlevert, zij het dat die tegelijkertijd altijd ook een selectieve prestatie is. En wat is een sociaal systeem soms anders dan het gedurig 'processeren' van communicaties, de aanmaak of 'poiesis' van elementen genaamd communicaties? Maar wat dan met psychische systemen? En wat met de schijnbaar noodzakelijke inbreng van individuen in communicatieprocessen?

V

Systemen zijn er, lapidair gesteld, in meerdere soorten. Luhmann onderscheidt machines, organismen, sociale systemen, en psychische systemen. Machines zijn allo-, de andere drie autopoietische systemen. Sociale en psychische systemen verschillen op hun beurt van organische systemen door de manier waarop ze met complexiteit omgaan, i.c. op een letterlijk zin-volle wijze. Maar beide verschillen dan weer van elkaar door hun onderscheiden vormen van zin-gestuurde autopoiesis.

Psychische en sociale systemen zijn beide getemporaliseerde systemen: ze reproduceren gedurig hun basiselementen via operaties. Basiseenheid van het *psychisch of bewustzijnssysteem* zijn gedachten of voorstellingen, zo betoogt Luhmann in *Soziale Systeme* en andere publicaties uit de jaren tachtig (vgl. Luhmann, 1985). Voorstellingen sluiten recursief op vorige voorstellingen aan. De eerdere voorstelling vormt daarbij de basis voor een daarop volgende voorstelling, op haar beurt aansluitpunt voor weer een andere gedachte, enzovoorts - tot het bewustzijnsproces tijdelijk afbreekt. Het aansluiten verloopt noodzakelijk selectief: de aangesloten voorstelling is een selectie uit meerdere mogelijkheden. De genegeerde gedachten gaan echter niet voorgoed verloren. Ze verdwijnen niet, maar blijven als een eventueel te reactiveren mogelijkheidshorizon aanwezig. Kortom, psychische systemen opereren met voorstellingen overeenkomstig de eerder beschreven zin-modus (6). Overigens is het verre van evident om de elementen van psychische of bewustzijnssystemen te typeren in termen van gedachten of voorstellingen. Recent heeft Luhmann deze mentalistische karakterisering dan ook vervuild voor een ruimere, intentionalistische definitie. Conform deze nieuwe omschrijving, overigens alweer ontleend aan Husserl, opereert het psychische systeem met intentionele akten, variërend van gedachten of voorstellingen over gevoelens en waarnemingen tot wilsakten.

Niet minder verrassend is dat Luhmann psychische systemen nadrukkelijk onderscheidt van mensen. Het gangbare humanistische vocabulaire, dat ook de sociologie tot op de dag van vandaag domineert, zet hij juist met zwier - en provocatief plezier! - overboord ten gunste van de voorstelling dat wat gemeenlijk een mens wordt genoemd vanuit systeemtheoretisch oogpunt feitelijk een (structurele) koppeling is van een organisch en een psychisch systeem. De mens is kortom een mengwezen, 'een conglomeraat van autopoietische systemen' (Dziewas, 1992). Daarmee is meteen ook gezegd dat de operaties van psychische systemen of 'bewustzijn' onmogelijk tot de hersenactiviteiten vallen te herleiden: beide zijn autonome autopoietische systemen.

Neuronale en andere organische processen vormen voor het bewustzijn een noodzakelijke omgeving. Het is daar op aangewezen, maar het opereren met gedachten verschilt hoe dan ook van wat ondertussen zoal in de hersenen gebeurt. Gedachten zeggen immers niets over de voor het denken noodzakelijke hersenactiviteiten; en vice versa: de metingen van neuronale en andere stromen informeren niet over de voorstellingen die een proefpersoon zich tijdens het meten maakt (vgl. Kneer/Nassehi, 1993:60-62).

Ter beschrijving van de verhouding tussen organische en psychische systemen, hersenen en bewustzijn, gebruikte Luhmann aanvankelijk de van Parsons afkomstige uitdrukking *interpenetratie*, naderhand de term *structurele koppeling*. Daarbij gaat het niet om input-output-relaties: het bewustzijn levert geen gedachten aan de hersenen, de laatste geen neuronale prikkels aan het eerste. In het geding is veeleer het gegeven dat beide systemen aan elkaar ieder hun eigen complexiteit ter beschikking stellen. Zo'n relatie van interpenetratie kenmerkt ook de verhouding tussen psychische en sociale systemen. Beide opereren autonoom; het zijn operationeel gesloten systemen die hun eigen complexiteit aan elkaar 'aanbieden'. Sociale systemen kunnen wel niet zonder bewustzijnssystemen, maar de laatste blijven altijd onderdeel van de omgeving (en zijn als zodanig onmiddellijke bron van mogelijke irritaties). Dat valt overigens gemakkelijk in te zien. Men kan communiceren over een bepaalde voorstelling en tegelijkertijd zelf volstrekt andere voorstellingen hebben, bij voorbeeld over de modieuze kleding, het sex-appeal of de onwelriukende adem van de gesprekspartner (of over een zo dadelijk te beginnen vergadering: men stelt zich al communicerend voor hoe men de communicatie relatief tactvol kan afbreken). Uiteraard kunnen ook bewuste gedachten of voorstellingen het onderwerp van communicatie worden, dus in het communicatieproces worden ingebracht. Ze bezitten dan evenwel de status van communicaties, en niet langer die van bewust gedachte gedachten.

Sociale systemen bestaan inderdaad uit communicaties, of liever: uit selectief op elkaar aansluitende communicaties. Communicatie volgt na communicatie, en zo ontstaat operationele geslotenheid, dus een sociaal systeem. De meest elementaire ordening van dit proces - het betreft immers een getemporaliseerd systeem - vindt plaats overeenkomstig de distinctie thema's/bijdrage(n). 'Communicatiesamenhangen moeten door thema's worden geordend, waarop zich bijdragen-tot-het-thema kunnen betrekken', aldus Luhmann. 'Thema's overleven bijdragen, ze vatten verschillende bijdragen tot een langer durende, kortstondige of ook geruime tijd durende "zinsamenhang" samen. Over enkele thema's kan men eeuwig, over andere haast eindeloos spreken' (SoSy, 213). Het onderscheid thema's/bijdragen zorgt kortom voor een basisvorm van complexiteitsreductie in communicatieprocessen. En die is zin-vol in de Luhmanniaanse betekenis van het woord. Elk thema (c.q. iedere bijdrage) is een selectie uit mogelijke thema's (c.q. bijdragen). Niet weerhouden thema's (of bijdragen) blijven in de vorm van een mogelijkheidshorizon aanwezig in het gesprek. Ze kunnen later alsnog worden aangesneden, wat overigens zeer wel expliciet kan worden gecommuniceerd: 'ik wilde je nog iets anders vragen, maar zal dat straks doen', e.d.

Met elke communicatie ligt bij wijze van spreken ook een thema ter tafel, waarop dan ofwel 'bijdragend', ofwel 'thema-wisselend' wordt aangesloten. De keuze van thema's is principieel vrij, maar maatschappelijk ligt dat natuurlijk enigszins anders. Zo zijn bepaalde thema's taboe, bij voorbeeld omdat ze voor obscene of anderszins *not done* doorgaan. Talloze andere thema's staan daarentegen onmiddellijk ter beschikking.

Gespreksstof wordt meestal niet uitgevonden, maar gewoonlijk ontleend aan een gegeven voorraad van mogelijke communicatiethema's. In het alledaagse verkeer, door Luhmann soms 'trottoircommunicatie' genoemd, zijn bij voorbeeld het weer of het wederzijds welbevinden ('hoe gaat het?') klaarliggende openingsthema's. Deze 'voorraad van mogelijke thema's die voor snelle en snel begrijpelijke opname in concrete communicatieprocessen beschikbaar is', acht Luhmann synoniem met *cultuur* (SoSy, 224).

Cultuur dus als een verzameling van thematische gemeenplaatsen of clichés? Luhmanns stipulatieve definitie wijkt op het eerste gezicht sterk af van ingeburgerde sociologische omschrijvingen van het begrip cultuur in termen van waarden en normen. Tegelijk weet ze die zeer wel te recupereren: cultuur valt samen met het arsenaal van klaarliggende communicatiethema's, zoals bij voorbeeld waardenverval, normvervaging en andere binnen en buiten de sociologie gangbare onderwerpen. Voor zo'n over een langere periode bijgehouden thema's reserveert Luhmann de notie *semantiek*. De studies die Luhmann in de reeks *Gesellschaftsstruktur und Semantik* bundelde, waarvan voorlopig vier delen verschenen, handelen dan ook over historische veranderingen in de (geboekstaafde!) bijdragen tot welbepaalde themata, zoals het wezen van God, de vraag hoe sociale orde mogelijk is, of de opvoeding van jongeren (7). Daarbij zit steeds de gedachte voorop dat in de geanalyseerde bijdragen ontwikkelingen vallen te onderkennen die samenhangen met de overgang van een geïntegreerde naar een functioneel gedifferentieerde samenleving.

VI

Het denken ver communicatie staat in het teken van een specifieke metafoor: communiceren is het overdragen van een boodschap (of van betekenissen, informatie, e.d.) door een of meer zenders naar een of meer ontvangers. Luhmann verwerpt dit beeld. Conform de hoger gepresenteerde systeemtheoretische uitgangspunten vat hij communicatie als een drievoudig selectieproces op. Allereerst wordt over iets gecommuniceerd. De gecommuniceerde *informatie* is steeds een selectie uit meerdere mogelijkheden: men kan in principe altijd over iets anders spreken - en dus ook: een ander thema aansnijden, een andere bijdrage leveren. In de tweede plaats kan de weerhouden informatie ja dan nee worden meegedeeld. En zo ja, dan staan - alweer: principieel - meerdere vormen van *mededeling* ter beschikking: schriftelijk of mondeling, telefonisch of per brief, of - in een gesprek - vragend, affirmatief, polemisch, ironisch, roepend, prozaïsch, direct of wijdlopig,... Beslissend voor het communicatieproces is evenwel de derde selectie, het *begrijpen* van de meegedeelde informatie. Alweer geldt dat meerdere mogelijkheden openliggen: de meegedeelde informatie staat verschillende interpretaties toe. Dát men begrepen heeft, blijkt in de regel uit aansluitende communicaties, die het 'verstehen' impliciet confirmeren. Zo nodig corrigeert Ego dan op grond van Alters communicatie diens selectie: 'Nee, zo bedoelde ik het niet', 'wacht even, je hebt mij verkeerd begrepen',...

Uit deze op het eerste gezicht vanzelfsprekende analyse van communicatieprocessen trekt Luhmann meerdere verrijkende conclusies. De wellicht belangrijkste betreft de verknoping van 'Fremd'- en 'Selbstreferenz', *externe en zelfreferentie*. Spreken over iets, dus informeren, is in de regel *middels* communicatie refereren aan of verwijzen naar iets wat de kwestieuze communicatie letterlijk te buiten gaat: een gebeurtenis,

een gedachte, een persoon,... Via communicatie wordt dus een daaraan uitwendig of extern iets gerepresenteerd, in de communicatie als informatie aanwezig gesteld. Tegelijk veronderstelt elk communicatieproces de selectieve verknoping van een communicatie met een voorgaande communicatie. Deze recursieve geslotenheid impliceert de facto ook zelfreferentie: communicatie b haakt niet alleen in op meegedeelde informatie ('Fremdreferenz'), ze verwijst ook naar communicatie a als zodanig (het aspect mededeling). Via op elkaar aansluitende communicaties worden dus niet alleen de basiselementen van sociale systemen gereproduceerd (= autopoiesis): in elk nieuw geproduceerd element loopt altijd ook een interne verwijzing mee naar het vorige. Meer concreet is 'iets zeggen' vaak tegelijk 'iets zeggen over iets' (externe referentie) en 'iets zeggen over het zonet gezegde' (zelfreferentie), waarbij overigens het zojuist gezegde lang niet altijd hardop hoeft te zijn gezegd. Zo beantwoordt in de eerder aangehaalde illustratie Ego met zijn openingszin 'veel volk hé' een blik van verstandhouding van de kant van Alter. Ondanks de schijn van het tegendeel sluit de eerste verbale communicatie dus wel degelijk op een vorige communicatie aan.

De impliciete onderlinge verwijzingen van latere naar eerdere elementen in getemporaliseerde systemen, rangschikt Luhmann onder de noemer *basale zelfreferentie*. Het moge ondertussen duidelijk zijn dat dergelijke letterlijk elementaire vorm van autorferentialiteit de facto plaatsgrijpt in autopoietische systemen. Daarbinnen kan echter ook worden gerefereerd aan... zelfreferentie: communicatie b thematiseert communicatie a, ze sluit aan op een vorige communicatie (= basale zelfreferentie) maar gaat er tegelijk nader op in. Dat gebeurt in een gesprek bij voorbeeld in uitlatingen als 'dit begrijp ik niet, leg mij dat 'ns uit' of 'waarom ben je zo chagrijning tegen mij?'. In het eerste geval is de inhoud (informatie), in het tweede de vorm (mededeling) van de eerdere communicatie onderwerp van de latere. Andere samenhangen zijn legio. Zoals: communicatie c grijpt terug naar communicatie a ten gevolge van communicatie b: Ego verheldert wat hij eerder zei daar uit Alters woorden onbegrip sprak. In deze en andere vormen van wat gemeenlijk metacommunicatie heet, ontwaart Luhmann een tweede vorm van zelfreferentie, m.n. *reflexiviteit*. Zo'n zichzelf-tot-onderwerp-nemen duikt niet enkel in gesprekken op. Op nog andere terreinen vallen analoge fenomenen te onderkennen: het begrenzen van iemands macht door over hem/haar macht uit te oefenen; het opvoeden van opvoeders; schrijven over schrijven; het via kunstwerken ter discussie stellen van de notie kunstwerk;... (vgl. het opstel over reflexieve mechanismen in SA I, 92-112).

Een derde vorm van zelfreferentie betreft de verhouding systeem/omgeving. In een toevallig gesprek is het bij voorbeeld altijd mogelijk om de identiteit van het samen-zijn te thematiseren via een uitspraak als 'wat zitten wij hier toch te praten!'. Dit soort van terugbuigen-over-zich/onzelf kenmerkt ook beschouwingen van de hand van economische actoren over de economie, van kunstenaars over de kunst, of van sociale wetenschappers over 'het sociale'. In deze en analoge gevallen van zelfreferentie spreekt Luhmann van *reflectie*.

VII

Luhmanns visie op communicatie laat toe om meerdere alom bekende communicatieve geplogenheden op een eenvoudige wijze te analyseren. Zo volgt uit de notie van basale zelfreferentie als impliciete confirmatie van begrippen per definitie

de mogelijkheid om 'verstehen' voor te wenden of te simuleren. Het volstaat immers om op de eerdere communicatie met bij voorbeeld een vage, nietszeggende uitlating aan te sluiten, om te doen alsof men ze begrepen heeft. De beschrijving van communicatieprocessen in termen van selecties werpt dan weer meteen meer analytisch licht op de twijfel aan de oprechtheid van meegedeelde informatie inzake de eigen persoon. Het selectieve karakter van de laatste drukt namelijk op elke communicatie een onuitwisbaar stempel van contingentie: de mededeling had niet kunnen plaatsvinden (of in een andere vorm), de door de spreker meegedeelde informatie over zichzelf had principieel anders kunnen luiden. 'Eenmaal in communicatie verstrikt, komt men nooit meer in het paradijs van de eenvoudige zielen terug (ook niet, zoals Kleist hoopte, door de achterdeur)', aldus Luhmann. 'Oprechtheid is niet communiceerbaar daar ze door communicatie onoprecht wordt. Want communicatie veronderstelt het onderscheid tussen informatie en mededeling en veronderstelt beide als contingent. Men kan dan zeer zeker over zichzelf iets meedelen, over eigen toestanden, stemmingen, houdingen, intenties; dit echter enkel zodanig dat men zichzelf presenteert als context van informatie die ook anders hadden kunnen uitvallen' (SoSy, 207). Meer algemeen geldt dat - *pace* Habermas (1981) - men niet hoeft te menen wat men zegt, en vice versa: communicatie verplicht in geen enkel opzicht te zeggen wat men meent.

Zoals gezegd verschijnen in Luhmanns autopoietische communicatietheorie psychisch-organische systemen ('individuele mensen') als weliswaar noodzakelijke maar hoe dan ook aan communicatieprocessen externe bestanddelen. Zenders en ontvangers behoren tot de omgeving van communicatieve operaties. Als zodanig zijn de effecten van communicaties op individuele gedachten, wilsbesluiten, e.d. géén deel van het communicatieve gebeuren. Of iemand meegedeelde informatie ja dan nee onderschrijft of 'aanneemt', beschouwt Luhmann als een voor het communicatieproces niet ter zake doend gegeven. Beslissend is dat het verder loopt, dus dat op een eerdere communicatie selectief wordt aangesloten. 'Men moet bij de geadresseerde van de communicatie het begrijpen...onderscheiden van het aannemen of afwijzen van de selectie als premisse voor het eigen handelen', aldus Luhmann (SoSy, 203). En 'aannemen kan betekenen: handelen naar overeenkomstige directieven, maar ook beleven, denken, of verdere informatie verwerken vanuit de premisse dat een specifieke informatie klopt' (SoSy, 218) (8). Het - letterlijk - per definitie buitensluiten van deze en andere voorbeelden van zogeheten communicatief succes uit de omschrijving van communicatieprocessen, betekent overigens helemaal niet dat Luhmann geen aandacht besteedt aan de effecten van communicaties. Integendeel zelfs, onder het trefwoord *symbolisch gegeneraliseerde media* heeft hij uitgebreid stilgestaan bij codes die motiveren tot het aannemen van communicaties. Zo zullen in de wetenschap ware communicaties in de regel succesvol zijn: de beoogde ontvangers nemen de meegedeelde informatie tot rechtsnoer voor verder onderzoek (9).

Het wellicht meest bevreemdende aspect van Luhmanns communicatie- annex sociale systeemtheorie is de stelling dat communicatie gebeurt: ze vindt plaats, ze lijkt te kunnen worden beschreven onder veronachtzaming van psychisch of anderszins gemotiveerde handelingen. Niets lijkt nochtans evidentier dan de in communicaties gemaakte selecties - informeren, mededelen, begrijpen - als handelingen op te vatten. Luhmann geeft zulks ook zelf toe: communicatie en handelen vallen uitsluitend analytisch van elkaar te onderscheiden. Hem is het in de eerste plaats om de mogelijke analytische winst te doen. In tweede instantie buigt hij evenwel z'n communicatie-

theoretische beschouwingen om in de richting van een algemene handelingstheorie, en wel juist om het gangbare begrip van communicatie in termen van zenden en ontvangen te duiden. Daarbij geldt als vertrekpunt de stelling dat een handeling nooit 'is', in de sterke, ontologische betekenis van het woord. Ze vereist integendeel altijd een voorafgaandelijke act van toeschrijving of attributie. Kortom, 'handeling is een aan systemen toegerekende selectie' (SoSy, 160). Als individuele of collectieve actoren - zoals regeringen of bedrijven of bestuursorganen - handelen, dan dus enkel omdat hen welbepaalde selecties, bij voorbeeld beslissingen, worden geattribueerd. Uiteraard kan ook sprake zijn van zelf-attributies: men schrijft de beslissing, communicatie,... aan zichzelf toe. Dát handelen teruggaat op attributies welke doorgaans ook de 'agens' van de handeling(en) vastleggen, valt weerom gemakkelijk in te zien. Want hoe vaak attribueren we niet een communicatie nu eens aan een individu als zodanig, dan weer aan diens onbewuste, de genoten opvoeding, het eigenbelang, etc.?

In *Soziale Systeme* laat Luhmann op de stelling dat sociale systemen uit communicaties bestaan, een tweede these volgen: de communicaties worden als handelingen begrepen. Met andere woorden, de gemaakte selecties op het vlak van medelen, informeren en begrijpen die elke communicatie impliceert, worden onophoudelijk individuele of collectieve actoren toegerekend. Niet 'men' zegt iets, maar Jan, Piet of Erna; en er is geen sprake van een verkeerde interpretatie van het gezegde, maar bij voorbeeld van een moedwillig misverstand van de kant van de gesprekspartner. Dergelijke toerekeningen vergemakkelijken het communiceren: ze zorgen voor complexiteitsreductie. Meer algemeen spreekt Luhmann in dit verband van een elk communicatieproces vergczellende simplifiërende *zelfbeschrijving of -observatie* (10), 'Communicatie is de elementaire eenheid van de zelfconstitutie, handeling de elementaire eenheid van de zelfobservatie en zelfbeschrijving van sociale systemen', aldus Luhmann (SoSy, 241). Deze interpretatie van communicatieprocessen in termen van handelingen, die communicaties dus gedurig begeleidt, maakt dat sociale systemen uiteindelijk wel degelijk zenders en ontvangers of, meer algemeen, aan specifieke actoren toerekenbare mededelingen, informaties en interpretaties kennen. En dergelijke attributies van communicaties worden ook gedurig... gecommuniceerd: 'jij denkt dat...', 'ik vind wat je daarnet zei bijzonder interessant...', 'kom op met je argumenten pro systeemtheorie!', enzovoorts.

Sociale systemen bestaan dus uit communicaties plus observaties, selecties van mededelingen, informaties en begrijpen die als selectieve, altijd anders mogelijke handelingen worden opgevat. Sociologische handelingstheorieën reproduceren deze mundane sociale theorie omtrent communicatie in meer of minder gesofisticeerde vorm. Als zodanig kunnen ze vanuit systeemtheoretisch oogpunt tegelijk juist en onjuist hten. Juist, want ze observeren de voor sociale systemen constitutieve (zelf)observatie; onjuist, want ze resulteren in de regel in beschrijvingen die voorbijgaan aan het (zelf)beschrijvende statuut van communicaties-als-handelingen: de beschrijving wordt vaak niet als één mogelijke beschrijving maar als de enig juiste gepresenteerd. Onder meer tegen dergelijke vorm van ontologisering of essentialisering waarschuwt Luhmanns dubbel gelede theorie van sociale systemen.

VIII

In *Soziale Systeme* maakt Luhmann meermaals een scherp onderscheid tussen processen en structuren. Om eventuele misverstanden omtrent het zogenaamde conservatieve of - minder polemisch - structuralistische karakter van de systeemtheorie bij voorbaat uit de weg te ruimen, bevat het boek zelfs een apart hoofdstuk over de notie structuur (SoSy, 377-487), gevolgd door een hoofdstuk over tegenstellingen en conflict (488-550).

Een *proces* is noch meer, noch minder dan een opeenvolging van gebeurtenissen in getemporaliseerde systemen, dus een overeenkomstig het onderscheid voor/na geordende reeks van irreversibele evenementen. Feitelijk wordt het relationeren van elementen, zoals communicaties, gedurig gestructureerd. De notie van *structuur* verwijst volgens Luhmann juist naar de inperking van het aantal mogelijke relaties tussen elementen, dus de selectieve begrenzing van mogelijke selecties in aansluitingen. Elke communicatie is altijd een gebeurtenis, een evenement dat door nieuwheid wordt gekenmerkt. Als zodanig bezit ze een onverwacht, verrassend karakter: de concrete woorden van de gesprekspartner zijn singulier, onvoorspelbaar, ja onverwachtbaar (en van deze singulariteit is per definitie géén algemene wetenschap mogelijk) (11). Tegelijkertijd handelt Alter in de regel wel degelijk voorspelbaar. Zij of hij zal bij voorbeeld een tegenwerping doorgaans met een nieuw argument beantwoorden. De feitelijke bewoording of de concrete argumentatie zullen misschien verrassen, niet echter dat Alter argumenteert: Ego verwachtte een wederwoord.

Verwachtingen structureren inderdaad sociale systemen: de horizon van mogelijke antwoorden of, meer algemeen, van mogelijke communicatieve aansluitingen, wordt ingeperkt. Zo zal, om terug te keren naar het eerdere voorbeeld, Ego allicht tamelijk tot zeer verwonderd reageren op Alter indien die de opmerking 'veel volk hé' beantwoordt met de uitspraak 'God bestaat!'. Ook dan zou sprake zijn van autopoiesis, operatieve geslotenheid, basale zelfreferentie,... Maar Alter zou in Ego's ogen onverwacht handelen: Alter wijkt af van het standaardscenario van het toevallige gesprek, hij handelt niet conform de daarmee verbonden verwachtingen.

De these 'dat sociale structuren niets anders zijn dan verwachtingsstructuren' en verwachtingen ontstaan door 'inperking van de speelruimte der mogelijkheden' (SoSy, 397) vooronderstelt de (zelf)beschrijving van communicatieprocessen in handelings- termen. Verwachtingen richten zich immers op het handelen van personen, positiebekleders, e.d. Meer bepaald worden communicatieve aansluitingen opgevat als personen, positiebekleders, e.d. toerekenbare selecties, waarbij zekere selecties wel, andere niet voor plausibel doorgaan. Dit mag sociologen bekend in de oren klinken, maar de wijze waarop Luhmann met het koninginnestuk van de naoorlogse sociologie opereert, is bepaald verrassend te noemen. De verwondering zal des te groter wezen naarmate men bij voorbeeld Ralf Dahrendorfs *Homo Sociologicus* nog steeds als paradigmatisch beschouwt.

In de eerste plaats benadrukt Luhmann dat 'verwachtingen pas sociale relevantie en daarmee deugdelijkheid als structuur van sociale systemen verkrijgen wanneer ze op hun beurt kunnen worden verwacht. (...) Het verwachten moet reflexief worden, het moet zich op zichzelf kunnen betrekken, en dat niet enkel in de zin van een diffuus begeleidend bewustzijn, maar zo dat het zichzelf als verwachting verwacht weet'

(SoSy, 412). Onder meer Robert Park en Herbert Blumer hadden volgens Luhmann voor deze reflexiviteit al een scherp oog, zonder evenwel te concluderen dat de vorming van sociale structuren zonder *verwachtingsverwachtingen* onmogelijk is. Concreet: in een sociaal systeem heeft Ego bepaalde verwachtingen inzake het handelen van Alter én hanteert Alter verwachtingen betreffende Ego's verwachtingen. Zo verwacht een geneesheer van een patiënt dat die van hem medische hulp, zo mogelijk genezing verwacht; en de schrijver van dit stuk veronderstelt dat de lezers van hem een bevattelijke kennismaking met Luhmanns systeemtheorie verwachten: hij bezit een specifieke verwachting omtrent hun verwachtingen.

In de tweede plaats stelt Luhmann dat verwachtingen wel structurerend werken in sociale systemen. Maar contra een in de sociologische literatuur gangbare premisse is structurering naar zijn mening helemaal niet synoniem met het stimuleren van conformistisch (rol)handelen. Op verwachtingen kan principieel altijd anders worden ingespeeld dan verwacht. En het niet inlossen van verwachtingen hoeft volgens Luhmann niet meteen tot sancties aanleiding te geven. Alles hangt juist af van de wijze waarop met teleurgestelde of beschaamde verwachtingen wordt omgegaan. Luhmann onderscheidt in dit verband twee ideaaltypische mogelijkheden. Ofwel houdt men vast aan de verwachting: ze wordt niet opgegeven of bijgesteld in het licht van 'de feiten'. Ofwel betoont men zich bereid tot leren, en herformuleert men zo nodig de verwachting. In het eerste geval spreekt Luhmann van een normatieve stilering van verwachtingen resp. van *normen*, in het tweede geval van een cognitieve modalisering van verwachtingen resp. van *cognities*. 'Leren of niet leren, dat is de vraag. Tot leren beroude verwachtingen worden als cognities gestileerd. Men is bereid ze te veranderen wanneer de realiteit andere, onverwachte aspecten toont. (...) Daarentegen worden leeronwillige verwachtingen als normen gestileerd. Ze worden ook in gevallen van teleurstelling contrafactisch vastgehouden' (SoSy, 437). Zo kan men een vriend die regelmatig te laat op afspraken verschijnt telkens opnieuw z'n gebrek aan stiptheid verwijten. Men houdt dan vast aan de verwachting of norm dat het uur van een afspraak door beide partijen moet worden gerespecteerd. Leerbereidheid betoont daarentegen diegene die na enkele afspraken verwacht dat de andere een kwartier te laat zal komen. Alter kan vervolgens deze nieuwe verwachting verwachten en systematisch vijftien à twintig minuten na het tijdstip van de afspraak opduiken... Het is overigens meteen duidelijk dat alleen de leeronwillige 'verwachter' opereert met het onderscheid conform/afwijkend. De wel leeronwillige partij hanteert daarentegen een verwachtingsstijl die aansluit bij het verschil tussen weten en niet-weten. Net als de wetenschapper beschouwt hij verwachtingen als te reviseren hypothesen.

In de derde plaats benadrukt Luhmann dat verwachtingen zich bij wijze van spreken aan meerdere identificatiepunten kunnen hechten. Zo koesteren we in de regel al verschillende verwachtingen tegenover verschillende soorten van mensen. Van volwassenen verwachten we bij voorbeeld andere handelingen dan van kinderen, van volwassen vrouwen andere selecties dan van volwassen mannen. Deze algemene 'mens-semantiek' schiet echter tekort voor de structurering van sociale systemen in een moderne, hoog-complexe samenleving. De meeste sociologen verwijzen dan al snel naar met specifieke sociale posities verbonden bundels van verwachtingen of rollen, zoals de rol van docent, toneelspeler, moeder, geneesheer, enz. Luhmann loochent het belang van positionele aanknopingspunten voor het formuleren van verwachtingen bepaald niet, maar relativiseert tegelijk hun feitelijke belang. Binnen organisaties worden positie-gebonden rollen namelijk vaak op elkaar afgestemd via *programma's*,

zodat niet één enkele bundel van verwachtingen maar de relaties tussen meerdere rollen structurend werken. Een chirurgische ingreep, de voorbereiding en opvoering van een choreografie, de constructie van een machine,... - in deze en analoge voorbeelden is niet één rol, maar de programmering van de wederzijdse afstemming van verschillende positie-gebonden verwachtingen of rollen het belangrijkste.

Contra de schijnbaar voor de hand liggend, onder meer door Dahrendorf mede bekrachtigde scheiding tussen rol en persoon, sociale verwachtingen en 'zelf', beschouwt Luhmann ook personen als bundels van verwachtingen (vgl. Luhmann, 1991). 'Achter' de mens als 'homo sociologicus' of rollenspeler schuilt niet het ware of echte individu, wel een psychisch-organisch systeem dat juist als dit psychisch systeem dan wel als dit lichaam bepaalde, meer of minder bindende verwachtingen oproept. En uitgerekend dat is een persoon: een collage van geïndividualiseerde verwachtingen. En die kunnen, zo leert de sociale ervaring, zeer wel groeps- of context-gebonden zijn. Zo kan iemand binnen de werksfeer voor schuw en introvert doorgaan; de collega's verwachten dan van hem of haar bij deze typeringen aansluitende handelingen; hetzelfde 'individu' is dan letterlijk een andere persoon als zijn of haar uitbundige gedrag in disco of café daaraan tegengestelde verwachtingen genereert. Overigens zijn dergelijke singuliere verwachtingen ook formuleerbaar door individuen zelf: men kan zowel voor anderen als voor zichzelf een persoon wezen...

IX

Van contingentie naar selectiedwang naar communicaties-als-selecties naar sociale systemen als de door verwachtingen gestructureerde selectieve reproductie van communicaties waarin gedurig een beschrijving in termen van handelingen 'meeloopt': *Soziale Systeme* is inderdaad een complex boek, de erin ontvouwde argumentatie geen rechtlijnig betoog. Aan het einde van deze overigens noodzakelijk selectieve rondgang zal de lezer zich misschien afvragen wat daarmee nu ook is gezegd over het samenleven, dus over de maatschappij.

De maatschappij is een van de drie mogelijke soorten van sociale systemen, en wel het meest omvattende (vgl. SoSy, 551-592; SA II, 9-20). *Interactiesystemen* worden gevormd telkens de deelnemers met elkaar aanwezig zijn, dus elkaar kunnen waarnemen. Ze weten dat ook van elkaar: het waarnemen is reflexief, men neemt waar dat men elkaar waarneemt. 'In deze zin is aanwezigheid het constitutieve en grensvormende principe van interactiesystemen, en met aanwezigheid is bedoeld dat een te zamen zijn van personen (in de zojuist omschreven betekenis - RL) de selectie van de waarnemingen stuurt', aldus Luhmann (SoSy, 565-566). De communicatie wordt in de regel primair gestructureerd door geïndividualiseerde verwachtingen, dus via de persoonsvorm. Zo zullen zelfs de elkaar toevallig aan de bar treffende Ego en Alter al gauw wederzijdse verwachtingen opbouwen op grond van zowel hun waarnemingen als de uitgewisselde informaties. Ego concludeert bij voorbeeld na enkele zinnen en gebaren van de kant van Alter dat hij met een vlotte, sympathieke kerel heeft te maken, en verwacht vervolgens uitspraken in dezelfde zin.

Van *organisaties* is sprake telkens de toegang tot het sociale systeem aan zekere voorwaarden is gebonden, dus er lidmaatschapscriteria gelden. Zoals: het bezit van diploma's (universiteiten), het kunnen voorleggen van een geldig ticket (sporen of

treinen), het bezitten van zekere persoonlijke capaciteiten (verenigingen allerhande: wie aansluit bij een voetbalclub moet een beetje kunnen voetballen).

En de *maatschappij*? Zij is als het ware het koepelsysteem, het meest omvattende sociale systeem dat alle andere sociale systemen insluit en als zodanig geen sociale omgeving kent. 'Want alles wat communicatie is, is maatschappij. (...) (De) maatschappij is het autopoïetische sociale systeem par excellence. (De) maatschappij bedrijft communicatie, en wat ook communicatie bedrijft, is maatschappij. De maatschappij constitueert de elementaire eenheden (communicaties) waaruit ze bestaat, en wat ook zo wordt geconstitueerd, wordt maatschappij, wordt moment van het constitutie-proces zelf. (...) Men kan de maatschappij daarom als een zelf-substitutieve ordening beschouwen, daar alles wat *aan haar* moet worden veranderd of vervangen *in haar* moet worden veranderd of vervangen' (SoSy, 555-556). Kortom, wie communiceert behoort tot de maatschappij, ook wanneer de meegedeelde informatie een pleidooi voor zoiets als een drastische maatschappijverandering inhoudt. Ook de rebel, de revolutionair, de hippie of de New Ager behoren tot de maatschappij telkens ze, lapidair gesteld, hun mond openen om ertegen te protesteren. Maar dat is allicht niet het belangrijkste gevolg van Luhmanns tautologische definitie, die communicatie en maatschappij als elkaar wederzijds implicerende termen afgrenst.

De eigenlijke pointe van Luhmanns even eenvoudige als eigenzinnige maatschappijbegrip wordt duidelijk geïllustreerd door een aantal recente titels van 's mans hand, zoals *Die Wirtschaft der Gesellschaft*, *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, *Das Recht der Gesellschaft* of *Die Kunst der Gesellschaft*. Luhmann beschrijft daarin de wetenschap, de economie, het recht resp. de kunst als autopoïetische, operatief gesloten communicatiesystemen. Als zodanig maken ze per definitie deel uit van de maatschappij en is het zonder verder uitleg niet meteen zinnig om bij voorbeeld van wetenschappers of kunstenaars meer 'maatschappelijke relevantie' te eisen. Overigens is het helemaal nonsensikaal om de massamedia te relateren aan de maatschappij: deze moderne vormen van verspreiding van communicaties behoren ipso facto tot de maatschappij.

En - last but not least - de sociologie? Zij bestudeert volgens Luhmann sociale systemen. Zoals *onder meer* de (moderne) maatschappij. Dat *onder meer* is echter al een hele brok: het omvat economie, kunst, recht, politiek, onderwijs,... Kortom, als theorie van sociale systemen is de sociologie noodzakelijk sociale wetenschap in de breedste zin van het woord. Ook in dit opzicht houdt Luhmanns systeemtheorie voor sociologen altijd ook de uitnodiging - of misschien beter: de uitdaging - in om de meer dan eens bijzonder smalle horizon van het gangbare empirische onderzoek of de lopende theoretische discussies drastisch te verbreden.

VOETNOTEN

- (1) De titel van dit artikel is een citaat uit SoSy, 310.
- (2) Vergelijk de bijdrage van Toon Braekman in deze bundel.

- (3) Met dit uitgangspunt sluit Luhmann nauw aan bij het contemporaine Franse denken, met zijn nadruk op de onverbroekbare eenheid van *même/autre*, zelf/alteriteit, aan/afwezigheid.
- (4) Zo'n realiteitsopvatting is overigens al terug te vinden bij meerdere modernistische literatoren, zoals André Breton (die de mogelijke werelden echter nog meteen in substantiële termen opvatte, m.n. als droomwerelden of 'surrealiteiten') en - vooral - Robert Musil. Ulrich, de protagonist van Musils onvoltooide magnum opus *Der Mann ohne Eigenschaften*, cultiveert 'de mogelijkheidszin' ten detrimente van 'de werkelijkheidszin'.
- (5) Voor een heldere Nederlandstalige kennismaking, zie T. Blom (1986), Zin en systeem, *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 31 (1): 22-53.
- (6) Voor een vroeg-twintigste-eeuwse literair-essayistische uitwerking van de hier (al te) beknopt weergegeven werking van het bewustzijn als een voorstellingen-systeem kan men terecht in *Monsieur Teste* van Paul Valéry (wiens geschriften Luhmann trouwens veelvuldig citeert).
- (7) Vergelijk de bijdrage van Raf Vanderstraeten in deze bundel.
- (8) Op dit punt bestaat er een onoverbrugbaar verschil tussen Luhmanns resp. Habermas' visie op communicatie (vgl. Habermas, 1981). De basisstelling van Habermas' theorie van het communicatieve handelen luidt immers dat via communicaties meegedeelde argumenten voor de andere gesprekspartner(s) het karakter van bindende claims bezitten. Luhmann weert daarentegen mogelijke bindingseffecten uit de basisomschrijving van communicatieprocessen. Een tweede belangrijk punt van verschil betreft de verhouding tussen communicatie en handelen. Volgens Habermas is communiceren een vorm van handelen; naar zo dadelijk nog zal blijken, beschouwt Luhmann deze interpretatie als... een interpretatie, een (zelf)beschrijving van communicatieprocessen.
- (9) Voor een verdere algemene situering van de notie symbolisch gegeneraliseerde media-code kan men terecht in de hierna volgende bijdrage. Analyses van welbepaalde (systeem-specifieke) media-codes zijn te vinden in de meeste andere opstellen.
- (10) Het begrip (zelf)observatie wordt nader toegelicht in de bijdrage van Toon Braeckman.
- (11) Het thema van het singuliere, het onvoorspelbare en onverwachtbare van communicaties, fascineert meerdere Parijse denkers, zo bij voorbeeld Jean-François Lyotard, Michel de Certeau en, zij het in mindere mate, Michel Maffesoli. Vooral het werk van de in 1986 overleden de Certeau toont aan dat, *pace* Luhmann, deze singulariteit wel degelijk vruchtbaar valt te maken voor sociologisch of historisch onderzoek, al dwingt zulks inderdaad ook tot een radicale bevraging van het vigerende wetenschapsideaal (vgl. Geldof en Laermans, 1996).

BIBLIOGRAFIE

- DZIEWAS, R. (1992), 'Der Mensch - ein Konglomerat autopoietischer Systeme?', pp. 113-132, in: KRAWIETZ en WELKER (eds.)
- GELDOF, K. en R. LAERMANS (1996), *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*. Nijmegen: Sun.
- HABERMAS, J. (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2 Bde.
- HAFERKAMP, H. en M. SCHMIDT (1987), *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- KISS, G. (1990), *Grundzüge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- KNEER, G. en A. NASSEHI (1993), *Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme. Eine Einführung*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- KRAWIETZ, W. en M. WELKER (1992), *Kritik der Theorie sozialer Systeme. Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- LUHMANN, N. (1985), 'Die Autopoiesis des Bewusstseins', *Soziale Welt*, 36 (4): 402-446.
- LUHMANN, N. (1991), 'Der Form "Person"', *Soziale Welt*, 42 (2): 166-175.
- MATURANA, H.R. en F.J. VARELA (1980), *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Boston: Reidel.
- MATURANA, H.R. en F.J. VARELA (1989), *De boom der kennis. Hoe wij de wereld door onze waarneming creëren*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.